

☆ سحرش افتخار

☆☆ پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

پنجاب دے دھرماں وچ جنوراں دے حقوق دا ویروا

Abstract:

Allah Almighty said that He decorated the universe for his beloved Prophet (s.a.w.w) with various natural resources and living beings, including the existence of Animals, as if the history of animals is as old as man himself. There are more than 10 million species of them in the world and they are found in large numbers in every region of the world. The position and status of animals differed in different nations, religions and societies. Sometimes they were worshiped and sometimes they were subjected to brutality by human, but after the advent of Islam, not only the rights of animals were defined, but the compassionate well and good treatment of them to be a source of divine pleasure.

Keywords: *Decorated, Universe, Natural Resources, Existence of Animals, Rights of animals, Compassionate*

☆☆

جنور اوہ مخلوق اے جیہڑی بوٹیاں دے مقابل حرکت کر سکدی اے۔ جد کہ انساناں دے مقابل سوچن تے غور و فکر کرن توں عاری اے پر ایہ ودھدی پھلدی، کھانڈی، پینڈی تے دو جیاں صلاحیتاں دی حامل اے۔ انج ہر اوہ شے جیہڑی غیر انسان تے غیر نباتاتی اے اوہ ”جاندار یاں جنور“ اکھواندی اے۔ آکسفورڈ ڈکشنری وچ جنور دی تعریف انج کیتی گئی اے:

“(1). “Any such living organism other than a human being”.

بھوئیں تے جانداراں دیاں قسماں تقریباً 10 لکھ دے لاگے نیں پر ایہناں وچوں اک

تہائی توں وی گھٹ جنوراں دا مطالعہ کر کے ماہرین حیاتیات تے حیوانیات نے ریکارڈ مرتب کیتا اے۔ ایہناں نوں وڈے پکھوں ریڑھ دی ہڈی والے تے بغیر ریڑھ دی ہڈی والے دو گروہاں وچ وڈیا اے۔ جیہدا مقصد ایہناں دی سیہان کرنا سی۔ اسلامی ادب وچ جنوراں لئی جامع اکھر ”جیوان“ ورتیا جاندا اے۔ ”جیوان“ حیات توں مشتق اے تے حیات“ توں مراد حقیقی وجود، جیہدا منڈھ مرن توں بعد ہوندا ایس اکھر دا اطلاق جنوراں توں وکھ انساناں تے وی ہوندا اے۔ قرآن مجید وچ ایہ اکھر اکو واری ایس آیت مبارکہ وچ آیا اے:

”وان الدار الاخرة لہی الحيوان لو كانو يعلمون^۱
ترجمہ: اور حقیقت میں آخرت کا گھر ہی (صحیح) زندگی ہے۔ کاش وہ لوگ (یہ راز) جانتے ہوتے۔“⁽²⁾

جنوراں دی شکل، صورت، ہیئت تے خوبیاں پاروں عربی زبان وچ ڈھیر اکھر ورتے گئے جیہناں وچ انعام، دابہ، بہم شامل نیں۔ انعام اکھر ”نعم“ دی جمع اے۔ اردو وچ ایہ مویشی تے پنجابی وچ ڈنگر دے معنی وچ ورتیا جاندا اے پر عربی وچ ”انعام“ دا مفہوم ڈھیر وسعتاں تے ڈو کھسایاں لئے ہوئے اے۔ قرآن مجید وچ ایہ اکھر 24 تھاں تے وکھ وکھ حیثیتاں وچ ورتیا گیا۔ جد کہ پرانے الہامی مذہباں، یہودیت تے عیسائیت دے مذہبی لٹریچر تے عہد نامہ قدیم تے جدید وچ ”مویشیاں“ دا ذکر کثرت نال آیا۔ پرانے دور وچ کسے وی قوم دے رعب، دبدبے تے امارت نوں پرکھن دا پیمانہ مال ڈنگر ای سمجھے جاندا سن۔ مولانا عبدالماجد دریا آبادی اپنی لکھت ”حیوانات قرآنی“ وچ جنوراں دی اہمیت تے معاشی معیار نوں اچ لکھیا اے:

”جانور عموماً انسان کے حق میں اللہ کی ایک بڑی نعمت ہیں۔ لیکن جن جانوروں پر انعام کا اطلاق ہوتا ہے اونٹ، اونٹنی، بیل، گائے، بچھڑا، بچھیا، بھینس، بکری، بھیڑ، دنبہ، اس عموماً میں ایک مرتبہ خصوصی رکھتے ہیں۔ قدیم زمانہ میں قوموں کا اس المال یعنی مویشی ہوتے تھے اور آج بھی دنیا کی آبادی کے بہت سے طبقوں کا معاشی سہارا بھی بنے ہوئے ہیں۔“⁽³⁾

دابہ جمع اے دو اب دی جیہڑا درندیاں دے مفہوم وچ ورتیا جاندا۔ قرآن مجید وچ ایہ اکھر ریٹگن، ٹرن تے پیر رکھن والے جنوراں لئی ورتیا جاندا۔ ایہ لفظ قرآن مجید وچ 14 وار آیا جد کہ بہائم جمع

اے بہیمتہ دی۔ چرن والے جنور تے چار پیراں والے جنور اس انعام تے بہائم وچ خاص نسبت پائی جاندی اے۔ ”انعام“ کجھ مخصوص چوپایاں (4 پیر رکھن والے) لئی مخصوص اے جدکہ بہائم سارے چرن والے جنوراں لئی ورتیا جاندا۔ قرآن الکریم وچ دو تھاواں تے بہیمتہ دا لفظ ورتیا گیا جدکہ اسلامی ادب وچ جنگی درندیاں تے جنوراں لئی ”وحش“ دا لفظ وی عام اے۔ ایہ قرآن مجید دی سورۃ التکویر وچ صرف اک ای واری آیا۔ جنگی درندے کیوں بے جنگلاں وچ رہن دے عادی نیں تاں ای انساناں نال ایہناں نوں وحشت ہوندی اے جدکہ اسلامی تعلیمات موجب قیامت ویلے جدوں ہر کسے نوں اپنی اپنی پتی ہوے گی اوس ویلے ایہ وحشی درندے وی اپنی وحشت بھل جاوون گے۔ قصہ سیٹ الملوک وچ میاں محمد بخش نے ”وحشی“ اکھرورت کے جنوراں دی درندگی تے دہشت دا ذکر اچھ کیتا اے:

خوشیاں دے دروازے کھلے طاق غماندے مارے

آدم جن جناور وحشی چین کریندے سارے (4)

جنوراں دے حقوق، مقام تے حیثیت دی گل کریے تے وکھ وکھ تہذیبیاں، قوماں، معاشریاں تے مذہباں دے رویے ایہناں بارے وکھ وکھ رہے نیں۔ بے جنوراں دی تاریخ دا بغور مطالعہ کریے تے پتہ لگدا اے پتی جنوراں دے حقوق دی تحریک اپنے ارتقائی مراحل توں لنگھدی شدت نال جاری اے تے دن بہ دن ایہدے زور تے لوڑ وچ وادھا ہو رہیا اے۔ رپورڈ ڈی رائٹر دیاں لکھتاں موجب یورپ وچ جنوراں دے حقوق دی پہلی قانون سازی 1635ء وچ کیتی گئی۔ وکی پیڈیا موجب:

“The first known animal protection legislation in Europe was Passed in Ireland in 1635. It prohibited pulling wool off sheep, and the attaching of ploughs to horses, tails referring to the cruelty used to beats”. (5)

ایہ تحریک 1970ء تیکر دو وکھو وکھ حصیاں تے ناواں وچ ونڈی گئی اک اینیمل ویلفیئر (Animal Welfare) تے دوجا اینیمل رائٹس (Animal Rights) جس کارن اج دے ترقی یافتہ دور وچ جنوراں دے حقوق دے حوالے نال تن گروہ سامنے آئے نیں۔ پہلا Animal Rights، ایس گروہ نوں منن والے جنوراں نوں انساناں دے برابر حقوق دیوں دے قائل نیں جدکہ دوجے گروہ Animal Welfare دے پیروکار جنوراں نوں لوڑ موجب ورتن تے کم لیون نوں ترجیح دیندے نیں

پر ایہناں دی حفاظت تے حقوق نوں مکھ رکھ کے اہمیت وی دیندے نیں جد کہ تریجا گروہ Animal use اے جیہڑا کسے وی حوالے نال جنوراں دے حقوق تے اہمیت نوں نہیں مندا۔ محض ایہناں نوں اپنے نفع تے فائدے لئی ورتتا جاندے نیں۔ ایہناں مختلف گروہاں دے نظریات تے عقائد وچ اختلاف تے جنوراں دے حقوق تے حیثیت بارے چوکی معلومات نہ ہون پاروں ہن تیکر جنوراں نوں اوہ حقوق تے اہمیت نہیں دتی گئی جیہڑا ایہناں دا اصل حق اے۔

دنیا دے مختلف دھرماں دا مطالعہ کرن توں پتا لگدا اے پئی تقریباً سارے مذہباں نے انسانی لوڑاں تھوڑاں نوں دیکھ کے جنوراں توں فائدہ چکن نوں جائز قرار دتا۔ تاں ای انسان قدیم زمانے توں ایہناں توں فائدہ چکدا آیا۔ ہندومت دنیا دا سب توں پیچیدہ دھرم اے۔ ہندوواں موجب جنوراں وچ پائی جاوون والی روح اک جتھے توں نکل کے دوجے جتھے وچ جاسکدی اے۔ جد کہ ہندو مت وچ مذہبی تقریباں وچ جنوراں نوں قربان کرن دی اجازت اے۔ آج دے دور وچ وی ہندوواں نوں ایہ تعلیم دتی جاندی اے پئی انسانی روح فیر جم سکدی اے ایہ وڈے یا نکلے جنوراں تھوڑاں تاں حشرات دی صورت وچ وی ظاہر ہو سکدی اے۔ ہندوواں دا عقیدہ اے پئی جتھے اک خول دی حیثیت رکھدا اے جد کہ اصل شے ”روح“ اے جیہڑی کدی وی کسے وی روپ وچ مڑ سکدی اے۔ بدھ مت دے بانی گوتم بدھ وی جنوراں تے رحم، ہمدردی تے شفقت دا قائل سی۔ جین مت دے پیروکار سبزی خوری نوں پسند کردے سن تے جنوراں نوں نقصان اپڑا کے اوہناں توں حاصل ہون والیاں شیواں دے ورتاؤے نوں وی غلط قرار دیندے نیں۔ ایس مذہب نوں منن والیاں دے دل وچ ایہ جذبہ یا عقیدہ ایس قدر سرایت کر گیا پئی اوہ پیراں دے تھلے آون والے کیڑیاں دی حفاظت داوی سر بندھ کردے نیں تاں بے اوہ پیراں تھلے روند کے کسے گناہ دے مرتکب نہ ہوں۔ جین مت مذہب دے پیروکاراں دے جنوراں بارے رکھن والے نظریات دی تشریح محمد سرور نے اپنے مقالے ”اسلام میں جانوروں کے حقوق“ وچ اچھی کیتی اے:

”چینی لوگ مہاویر کے نقش قدم پر چلتے ہوئے اپنے راستے کو صاف کرتے جاتے ہیں کہ کہیں ان کے پاؤں کے نیچے حشرات نہ آجائیں پانی بھی چھان کر پیٹتے ہیں کہیں کوئی زندگی نہ تلف ہو جائے ان کے متعلق یہ مشہور ہے یہ لوگ خدا کا تو انکار کرتے ہیں مگر کیڑے مکوڑوں کی افزائش کرتے ہیں جینیوں نے

بعض حالات میں بیمار چوہوں کے لیے بھی شفا خانے قائم کیے ہیں۔“ (6)

سکھ مت دیاں تعلیمات نے وی جنوراں دا احترام کرنا سکھایا اے۔ سکھ جنوراں نال محبت کرن پاروں ایہناں دا گوشت کھان توں پرہیز کردے نیں پر کچھ سکھاں دے نیڑے گوشت کھا دا جا سکدا اے، اوہ جنوراں نوں انساناں دے برابر حقوق دیوں دے قائل نیں۔ غیر الہامی مذاہب خاص طور تے جین مت، ہندو مت تے بدھ مت وچ جنوراں دی بہبود توں متعلق جھڑے تصورات ملدے نیں اوہ باقاعدہ طور تے ایہناں دے مذہبی عقیدیاں تے مبنی نیں۔ وادی سندھ دی تہذیب دے مذہبی اعتقاد وچوں اک ایہ وی سی کہ جنوراں نال احترام تے محبت دا رشتہ قائم رکھنا چاہی دا اے کیوں بے ساڈے وڈ کے مرن مگروں جنوراں دے روپ وچ پرتدے نیں۔ یہودیت وچ وی جنوراں نوں رب دی مخلوق سمجھ کے ایہناں تے شفقت کرنی ضروری اے، پر کیوں بے ایہ انساناں دی خدمت لئی جے نیں تاں ای انسان تے وی ایہناں دی حفاظت کرنا فرض اے۔ ایہناں نے کھڈ لئی جنوراں نوں مارنا جھہنوں ”Hunting for Sports“ کہیا جاندا اے، حرام قرار دتا۔ عیسائیت وچ جنوراں دی بہبود تے تحفظ دی گل کیتی گئی۔ بائبل دے ڈھیر اقتباسات جنوراں نوں نظر انداز کرن توں روکدے نیں۔ بیل تے کھوتے نوں بل وچ جوتن توں منع کیتا۔ جد کہ پالتو تے جنگلی درندیاں نوں وی بے دردی تے ظالمانہ ڈھنگ نال مارن توں روکیا۔ جیویں ہفتے وچ انساناں لئی اک دن آرام تے سکون دا مقرر اے، انج ای جنوراں لئی وی اک دن آرام دا مقرر کیتا۔ بائبل دیاں کئی روایتاں وچ انسان نوں جنوراں نال برابر سلوک کرن دی تلقین کیتی گئی اے۔

بابل دی تہذیب قدیم تہذیبیاں وچوں اک اے۔ قدیم داستاناں وچ بابلی تہذیب دے عجائبات وچوں اک عجوبہ معلق باغ (Hanging Garden) سی جیہڑا بابلی بادشاہ نیبو بوچنڈیز نے اپنی زانی دی یاد وچ بنوایا سی۔ ایہدے وچ نایاب پھل، بوٹیاں توں دکھ نکلے تے نایاب جنور وی رکھے گئے۔ ایہدے توں گوہ لگدا اے پئی بابلی تہذیب وچ جنوراں نال محبت کیتی جاندی سی۔ جد کہ بابل دے قدیم شہر وچ وژن لئی اک وڈا بوہا جیہد انال اشتر گیٹ سی ایہ اج وی آثار قدیمہ دے طور تے موجود اے۔ ایہدیاں اندر لیاں دیواراں تے شیر، سپ، بیل وغیرہ دیاں تصویراں بنیاں ہونیاں نیں۔ کھوج کاراں موجب ایہدے توں بابلی تہذیب وچ جنوراں دے مقام دی دس ملدی اے۔ انج ای رومی تے یونانی تہذیبیاں بارے مشہور اے پئی ایہ جنوراں لئی اپنی ہمدردی، محبت تے جذبیال

نوں لفظاں دی تھیں عملاں توں ظاہر کردے سن، خاص طور تے پالتو جنوراں نال ڈھیر محبت دا اظہار کر کے اوہناں نال ہون والے ظلم توں منع کردے سن۔ یونانی، رومی تے مصری ادبی روایات توں پتہ لگدا پئی پالتو جنوراں نال ایہناں دی محبت لازوال سی تے ایہ اپنے پالتو جنوراں نوں خط پتر وی لکھدے سن۔ اوہناں دی حفاظت کرن والیاں توں خیر خیریت پچھدے سن۔ لیلیانے بوڈسن قدیم رومن ادب وچ یونانیاں تے رومیوں دے جنوراں بارے اچھی دسیاے:

“True care and sincere sympathy for domestic animals also occur in private letters written by farmers, animal owners and keepers in Greco, Roman, Egypt between the third century B.C and the fourth century A.D”.⁽⁷⁾

مصری تہذیب وچ وی جنوراں نوں ڈھیر اچھا مقام حاصل سی تے ایہناں دی باقاعدہ پوجا کیتی جاندی سی، جنوراں نوں قربان کرن دا وی وکھرا ڈھنگ سی۔ قربانی کرن والا قربانی دا گوشت اُچھے پہاڑ تے رکھ دیندا۔ اوہناں دا عقیدہ سی جے آگ اوس نوں کھا جاوے گی تے اوہ قربانی قبول ہو جاندی اے۔ ایس تہذیب دیاں بنیادی روایتاں تے رسماں وچ جنوراں نوں منڈلی تھیں حاصل سی۔ ایہ جنوراں نوں مرن توں بعد وی کفن دفن دے دے دے سن۔ ایس توں وکھ اوہناں دا عقیدہ ایہ وی سی پئی دیوی دیوتا جنوراں دی شکل وچ دوبارہ جم کے دنیا وچ آندے نیں تاں ای اوہ اپنیاں مذہبی عبادت گاہواں دے اندر تے باہر جنوراں دیاں تصویراں تے مجسمے بناندے سن تے ایہناں دی صفائی ستھرائی دا خیال رکھ کے چڑھاوے وی چڑھاندے سن۔ وادی دجلہ تے فرات وچ دو ہزار ورھے پہلاں گھوڑے پالن تے سدھارن دارواج عام سی۔

قدیم تہذیبیاں وچ مویشیاں دی حیثیت وچ ”گال“ خاص طور تے اہم سی۔ اوہناں موجب ایہ مشین وانگر کم کردی اے جیہدے توں انساناں نوں ڈھیر فائدہ اہڑدا اے۔ اچھی ای جے ہندوستانی تہذیب دا جائزہ لینے تے پتہ لگدا اے پئی ایہدے وچ گال، سپ، ہاتھی، باندر تے بگلی شیر نوں مقدس سمجھ کے ایہناں دی پوجا کیتی جاندی اے۔ گنیشا (Ganesha) دیوتا اے جیہدے سر ہاتھی دا اے اچھی ای ہنومان باندر دیوتا اے۔ گال نوں ”گاؤ ماتا“ کہیا جاند اے تے ایہدی پوجا کیتی جاندی اے۔ ناگ دیوتا، ہاتھی دیوتا توں منسوب ڈھیر میلے لگدے نیں تے اوہناں دے ناواں دالنگر وی وڈیا جاندے۔ ایس تہذیب دے پیر وکار جنوراں نوں نقصان اہڑان دی تھیں چنگا سلوک کرن نوں ترجیح

دیندے نیں۔ جد کہ ہندوستانی تہذیب وچ دیوی دیوتاواں نوں خوش کرن لئی دو بے جنوراں دی قربانی دا عام رواج اے۔ جد کہ ”گال ماتا“ دا عقیدہ سبھ توں ودھ اہمیت حاصل کر چکیا اے۔ تاریخ وچ ہندوواں دے گال بارے جذبات تے احساسات ویکھدیاں مغل بادشاہ ظہیر الدین بابر نے اپنے پتر نوں گال نوں مارن تے ذبح کرن توں منع کیتا سی۔ جیہنوں مگروں آون والے بادشاہواں نے وی اپنایا۔ آج وی ہندوواں دے اک گروہ دا عقیدہ اے پئی دیوی تے دیوتا گال وچ رہندے نیں تاں ای نہ صرف ایہدی پوجا کیتی جاندی اے سگول ایہدے موتر نوں وی مقدس تے باعث شفا سمجھ کے پیتا جاندا اے۔ گال دا گوبر مصنوعی کھاد دی تھال ڈھیر کار آمد اے۔ ہندوستان دے آرٹیکل 48 موجب گال دی حفاظت کرنا حکومت دی ذمہ داری اے جس کارن ملکی فسادات وچ گھانا ہو سکدا اے۔ ایس پکھوں محمد سرور نے لکھیا اے:

”قدیم ہندی تہذیب میں گائے کو بہت زیادہ اہمیت حاصل ہے۔ انگریزی کا لفظ Cow بھی سنسکرت کے لفظ ”گاؤ“ سے نکلا ہے۔ ہندوؤں کا عقیدہ ہے کہ ان کے تمام دیوتا اور دیوتیاں ایک گائے کے اندر رہتی ہیں ہندوستان کی قدیم تہذیب میں گائے کی پرستش کی جاتی تھی گائے کا پیشاب ایک قدرتی کیڑے مار محلول سمجھا جاتا تھا“۔⁽⁸⁾

اسلام دے آون توں پہلاں عربی تہذیب دے لوک وی جنوراں دی عبادت کردے سن تے ڈھیر جنوراں دا گوشت حرام سمجھ کے نہیں کھاندے سن۔ جد کہ جنوراں راہیں جادو ٹونے دار وچ وی عام سی۔ اسلام آون توں پہلاں عرباں وچ جنوراں نوں آپس وچ لڑان تے اوہناں دے اعضاء وڈھن دی وی ریت موجود سی جد کہ دین اسلام توں بعد ایہدی ممانعت ہوئی تے اللہ تعالیٰ نے جنوراں نوں اپنی نشانی قرار دتا۔ اللہ رب العزت نے قرآن المجید وچ جنوراں دیاں قسماں تے اپنی نعمت دا ذکر اچھ کیتا اے:

”اور اللہ نے ہر چلنے پھرنے والے (جاندار) کی پیدائش پانی سے فرمائی پھر ان میں سے بعض وہ ہوئے جو اپنے پیٹ کے بل چلتے ہیں اور ان میں سے بعض وہ ہوئے جو دو پاؤں پر چلتے ہیں اور ان میں سے بعض وہ ہوئے جو چار (پیروں) پر چلتے ہیں اللہ جو چاہتا ہے پیدا فرماتا ہے۔ بے شک اللہ ہر چیز پر

قادر ہے۔“ (10)

اسلام اک مکمل دین حق تے ہدایت اے جہدے آون مگروں دنیا دیاں ساریاں توہم پرستیاں، فرسودہ خیالات، رسماں ریتاں تے عقیدیاں دامکا ہويا۔ ایس توں پہلاں انسان اک دوجے نوں مکمل حقوق تے تحفظ دیون توں عاری سی جدکہ دین اسلام نے انساناں دے نال نال جنوراں دے حقوق تے تحفظ دا وی سر بندھ کیتا۔ اللہ رب العزت نے قرآن مجید وچ ودھیر آیتاں راہیں جنوراں دے انساناں لئی آن گنت فائدے دے تے انج ای نبی کریم ﷺ نے وی ودھیر حدیثاں تے اپنے عمل راہیں جنوراں نال چنگا ورتاوا کرن دادرس دتا۔ قرآن مجید وچ اوٹھ، گھوڑے، کھوتے، خچر، بکرے، بھید، گال، ویچھے، کتے، شیر، سور، ہاتھی، باندر، گھیاڑ، مچھی، سپ تے ڈڈو دا ذکر ملدا اے۔ قرآن دیاں کجھ سورتاں جنوراں دے ناواں تے نیں جیہناں وچ البقرہ (گال)، انعام (چوپائے)، العنکبوت (گھوڑے ہانپدے ہوتے)، الفیل (ہاتھی) شامل نیں۔ اللہ تعالیٰ نے انساناں نوں تعلیم دتی پئی جنوراں توں ڈھیر مالی، مادی، سماجی، سجاوٹی، جسمانی، اقتصادی، دفاعی تے غذائی فائدے اپڑدے نیں۔ وارث شاہ نے قصہ ”ہیر“ وچ اللہ تعالیٰ دی جنوراں راہیں عطا کرد انعمتاں دا ذکر انج کیتا اے:

سانوں رب نے ددھ تے دیں دتا بچھا کھا لو ناں اتے ہنڈا نو ناہیں (10)

سفر دے دوران وی صحابہ کرمؓ دے نال امت مسلمہ دی تربیت لئی ودھیر واقعات ملدے نیں جیہناں دا تعلق براہ راست جنوراں دے حقوق تے جذبات دا احترام کرنا اے۔ سفر دے دوران جنوراں نوں ویلے ویلے آرام کرن، اوہناں دے کھان پین دا خیال رکھن تے ہریالی ویکھ کے چرن لئی چھڈ دیون تے سست رفتاری پاروں گالی نہ دیون، دودھ دھون ویلے اوہدے نکلے بالال لئی بچاون، ماہیاں توں بالال توں وکھ نہ کرن، اوہناں دے آٹڈے ضائع نہ کرن، اگ نال نہ ساڑن وغیرہ دی سختی نال تلقین کیتی اے جدکہ جنوراں دے شکار دے حوالے نال وی ودھیر حدیثاں بیان ہوئیاں نیں جیہناں دا مقصد انسان نوں انسانیت دے درجے تے فائز کرنا سی۔ ایہو وجہ اے پئی آپ ﷺ دے دور توں لے کے نہ صرف خلفائے راشدین دے دور تیکر سگول آج دے دور وچ وی جنوراں دے حقوق تے مقام نوں مکھ رکھ کے ڈھیر چنگا ورتاوا کرن دا جتن کیتا جاندا اے۔ اوہناں نوں موسم دی شدت توں بچاون توں وکھ علاج تے معالجے دا پد بندھ کرنا انسان اپنا قیمتی فریضہ سمجھدا اے۔ پوری

دنیا وچ لیہناں دے مقام نوں ویکھ کے بہت ساریاں NGOs تے تحفظاتی ادارے دن رات جنوراں دی سیوا وچ مصروف نیں۔ نہ صرف پالتو جنوراں سگوں جنگلی درندیاں تے جنوراں دی حفاظت لئی ڈھیر سرکاری تے نجی ادارے سرگرم نیں جدکہ یورپ، امریکہ تے دیگر ممالک وچ جنوراں دی حفاظت تے بچاؤ لئی ودھیر قانون وی بنائے گئے نیں۔ جیہناں تے سختی نال عمل درآمد کروایا جاندا اے۔ پاکستان ورگے ترقی پذیر ملک نوں اللہ رب العزت نے قدرتی وسائل تے جنگلی حیات نال نوازیاء اے۔ پاکستان وچ پائے جان والے جنوراں وچ مچھاں، گاواں، بھینڈاں، بکریاں، گھوڑے، خچر تے کھوتے وغیرہ شامل نیں۔ جدکہ پنجاب دے جنگلی جنوراں وچ رچھ، باندر، چیتے، ہرن، گدڑ، سور تے مارخور وغیرہ شامل نیں۔ 1973ء دے آئین پاکستان وچ جنگلی حیات دے تحفظ دا قانون وی شامل کیتا گیا سی۔ جیہدے تے 1983ء وچ عمل درآمد کیتا گیا۔ جنگلی حیات دے تحفظ دی ذمہ داری صوبیاں نوں دتی گئی۔ جیہدے مگروں نیشنل پارک تے وائلڈ لائف دے محکمے قائم کیتے گئے۔

مکدی گل ایہ وے پئی جنوراں دی ہر دور، معاشرے، مذہب تے سماج وچ دکھو وکھ حیثیت رہی اے تے ویلا لکھن دے نال نال جنوراں دے حقوق دی حفاظت لئی اقدامات وچ بہتری آئی اے۔ جنور مختلف دوراں تے قوماں دے دیوی دیوتادی حیثیت وچ اہمیت دے حامل رہے نیں۔ جدید دور وچ لیہناں دی افادیت تے انسانی مماثلت کارن سائنس داناں دے ہتھے چڑھے نظر آندے نیں جیہناں تے دن بہ دن نت نویں تجربے کر کے انساناں نوں نہ صرف طب سگوں ہر معاشرتی شعبے وچ وی ڈھیر فائدہ اپڑایا جا رہیا اے۔ جدکہ لیہناں دے اعضاء دی انسانی جتنے اندر پیوند کاری وی جاری اے جس کارن ایہ اپنی حیاتی دے کے انساناں نوں حیاتی دیون دا ذریعہ بن رہے نیں۔ ایہو وجہ اے پئی زمانہ قدیم توں لے کے آون والے زمانے تیکر جنوراں دے وجود، اہمیت، افادیت توں کوئی انکار نہیں کر سکدا۔ 1925ء توں ہر سال 14- اکتوبر نوں عالمی پدھرتے جنوراں دے حقوق دی حفاظت دا اعادہ کیتا جا رہیا اے۔ جیہدے نال عالمی پدھرتے عام لوکاں وچ جنگلی حیات دے تحفظ دا شعور آجا کر کرن وچ ڈھیر مدد مل رہی اے۔

References:

- * P h . D Scholar, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Chairperson Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- 1. Jonathan Crowther- Oxford Advanced Learners Dictionary (Newyork: Oxford University Press,1995)40.
- 2. Al-Quran, Para 21, Surat AL-ANKABOOT(29), Ayat .64
- 3. Abdul Majid Daryabadi, Molana- Hewanat-e-Qurani (Karachi: Majlis Nashriyat Islam, 2006)28.
- 4. Iqbal Salahuddeen (muratib)- Qissa Saif-ul-Malook az Mian Muhammad Bakhsh (Lahore: Azeez Publishers,1996)264.
- 5. <https://en.wikipedia.org/wiki/history-of-animal-rights>
- 6. Sarwer, Muhammad- Islam mein Janwaron ke Haqooq (Maqala Ph.D) (Lahore: Minhaaj University, 2013)73.
- 7. Liliane bodson- The walfare of live stock and work animals an Ancient greece rome (Newyork: Oxford University Press)247.
- 8. Sarwer, Muhammad- Islam mein Janwaron ke Haqooq, 105.
- 9. Al-Quran, Para 18, Surat Al-Noor (24), Ayat no.44-45.
- 10. Abdul Azeez (muratib)- Qissa Heer az Waris Shash (Lahore: Azeez Book Depot, 2008)272.